

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ

ΟΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ «ΠΡΩΪΑ» ΚΑΙ «ΩΡΑ»
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΧΑΡΙΛΑΟΥ ΤΡΙΚΟΥΠΗ (1882-1886)

Ο Τύπος του Έλληνικού Κράτους παραμένει στο σύνολό του σχεδόν ακόμη ανέκμετάλλευτος από τους ιστορικούς της σύγχρονης ιστορίας. Και όμως, από τη μελέτη του ημερήσιου, αλλά και του περιοδικού, Τύπου μπορούν να εξαχθούν πολύτιμα στοιχεία όχι μόνο για την κοινωνική, την πνευματική και την οικονομική ζωή, αλλά και για αυτή την πολιτική εξέλιξη της χώρας. Η άμεσότητα που χαρακτηρίζει την άρθρογραφία και την ειδησεογραφία της εφημερίδας προσφέρει την ευκαιρία στον μελετητή να συλλάβει πιο πιστά τη ζωντανή πραγματικότητα της εποχής και να εκτιμήσει καλύτερα τη θέση που πήραν οι πρωταγωνιστές, αλλά και ο λαός, όταν τα προβλήματα ήταν επείγοντα («καυτά», όπως θα λέγαμε σήμερα).

Ανεξάρτητα από την έλλιπη χρησιμοποίησή του από ιστορικής σκοπιάς, ο Τύπος της πατρίδας μας δεν έχει γίνει αντικείμενο αυστηρά επιστημονικής μονογραφίας. Έτσι, δεν διαθέτουμε πλήρη και ακριβή στοιχεία για τα χρόνια της κυκλοφορίας της κάθε εφημερίδας, για το προσωπικό, τον τρόπο λειτουργίας (τεχνικό έξοπλισμό, διάδοση) και τα προβλήματα (οικονομικά, ιδεολογικά, κ.ά.) που αντιμετώπιζε¹. Ο καλύτερος μέχρι σήμερα ιστορικός του Τύπου, ο Κ. Μάγερ², με τις δυνατότητες που μπορούσε να διαθέτει, συγκέντρωσε ώστόσο πολύτιμες πληροφορίες, που δημοσιεύει όμως χωρίς σύστημα. Χρήσιμο υλικό μας προσφέρουν και πολλά άλλα δημοσιεύματα, κυρίως δημοσιογράφων³, που μας

1. Βλ. π.χ. την προσπάθεια που έχει γίνει στη Γαλλία, C. Bellanger - J. Godechot - P. Guiral - F. Terrou, *Histoire générale de la presse française*, Paris 1969.

2. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του Έλληνικού Τύπου*, τόμ. Α' - Γ' 1790-1959, 'Αθήναι 1957-1960.

3. Τη σχετική βιβλιογραφία [συγκέντρωσε ο Σωζ. Θωμόπουλος, *Η περί Τύπου και δημοσιογραφίας ελληνική βιβλιογραφία*, 'Αθήναι 1967. Αναφέρουμε ιδιαίτερα το άρθρο των Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου - Π. Ν. Παππά, ΜΕΕ, τόμ. 'Ελλάς, σελ. 560-571 και τη μονογραφία της 'Α. Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον 'Αγώνα*, τόμ. Α' - Β', 'Αθήνα 1971.

δίνουν ειδήσεις ανεκδοτολογικού παρά ιστορικού καθαρά χαρακτήρα. Έκτος από τόν Μάγερ, αξιόλογες μελέτες έχουν γράψει ο Δ. Πετρακάκος¹ και ο Γ. Ζιούτος². Ο πρώτος προβαίνει σε σύντομη επισκόπηση της ιστορίας του Τύπου, φθάνοντας ως τα τέλη του ΙΘ' αιώνα. Καθαρά δοκιμιογραφικό, επιστημονικό θα λέγαμε, χαρακτήρα έχει το βιβλίο του Ζιούτου.

Ο τελευταῖος προσπαθεῖ νὰ μελετήσῃ τὸν ρόλο τοῦ Τύπου στὴν κοινωνία, ἀφοῦ πρῶτα ἐντάσσει τὸ ὄλο πρόβλημα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Σύμφωνα μὲ τὸν Ζιούτο, ὡς Τύπος ὀρίζεται: «τὸ ἐντυπο πού α) δημοσιεύεται περιοδικά, σὲ κανονικὰ χρονικὰ διαστήματα, β) κυκλοφορεῖ δημόσια καὶ εἶναι σὲ ὄλους προσιτό, καὶ γ) ἔχει ὕλη ἐπίκαιρη καὶ ποικίλη, σχετικὴ μὲ τὰ τρέχοντα γεγονότα, πού ἀπευθύνεται ἀνώνυμα στὸ κοινό. Δηλαδή ὁ Τύπος νοεῖται, ὅπως διαμορφώθηκε στὴν καπιταλιστικὴν ἐποχὴν καὶ εἰδικότερα στὸ 19ο αἰῶνα». Καὶ παρακάτω προσθέτει ὅτι «ἡ ἐφημερίδα εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς κοινωνικῆς (ὁμαδικῆς) ἀγαθῆ. Δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ χωρισμένη ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες, συγκροτημένους σὲ κύκλους... Προορισμὸς τῆς ἐφημερίδας εἶναι ἡ εἰδησεογραφία».

Τὶς ἴδιες ἀπόψεις ἐκφράζει καὶ τὸ πρόσφατο, εἰδικὸ γιὰ τὸ θέμα μας, βιβλίο τοῦ Murialdi³, πού θέτει τοὺς ἀκόλουθους κανόνες γιὰ τὴ μελέτη μιᾶς ἐφημερίδας: νὰ μάθουμε σὲ ποιὸν (ἢ σὲ ποιά ὁμάδα) πραγματικὰ ἀνήκει, β) νὰ προσδιορίσουμε τοὺς σκοποὺς πού ἐξυπηρετεῖ, γ) νὰ ἔχουμε πάντα ὑπ' ὄψῃ ὅτι πρέπει νὰ βροῦμε τὸν προσανατολισμὸ τῆς, πού εἶναι συνυφασμένος μὲ ὅλη τὴ λειτουργία τῆς, καὶ δ) νὰ τὴ θεωρήσουμε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς γενικότερης θέσης τοῦ Τύπου μέσα στὸ Κράτος.

Ἄν καὶ ὑπάρχει λοιπὸν ἀξιοπρόσεκτη θεωρητικὴ ἀντιμετώπιση τῶν θεμάτων πού θέτει ἡ μελέτη τοῦ Τύπου, σχεδὸν τίποτε δὲν ἔχει γίνῃ στὸν τόπο μας πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Ἡ Σοφία Ἀντωνιάδη προσπάθησε νὰ ἀναπτύξῃ προβληματισμοὺς, ὅταν ἀνέλυσε τὴν ἱστορία τῆς ἐφημερίδας «Ἀθηνᾶ»⁴, χωρὶς ὅμως νὰ τοὺς ἐντάξῃ στὴ δυναμικὴ τῆς

1. Δ. Πετρακάκος, Δημοσιογράφοι καὶ δημοσιογραφία, ἐν Ἀθήναις, τυπογραφεῖον «Ἐστία», 1921. Στὸ τέλος τοῦ Προλόγου: «Ἐν Σπάρτῃ, Ἰούλιος τοῦ 1920». Τὸ ἴδιο βιβλίο ξανακυκλοφόρησε μὲ τὸ ἴδιο ἐσώφυλλο, ἀλλὰ μὲ ἄλλον τίτλο στὸ ἐξώφυλλο: Ὁ Τύπος, ἐν Ἀθήναις, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Δ. καὶ Π. Δημητράκου. Στὸ τέλος τοῦ Προλόγου: «Ἐν Σπάρτῃ, θέρος τοῦ 1920». Καὶ οἱ δύο ἐκδόσεις ἔχουν σελ. 208.

2. Γ. Ζιούτου, Ὁ Τύπος στὴ λαϊκὴ δημοκρατία, Ἀθήνα 1945. Σὲ νέα μορφή ξανακυκλοφόρησε μὲ τὸν τίτλο: Εἰσαγωγή στὴν ἐπιστῆμὴ τοῦ Τύπου, Ἀθῆναι 1954.

3. P. Murialdi, Come si legge un giornale, Bari 1975.

4. Σ. Ἀντωνιάδη, Ἡ ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ» καὶ ὁ Ὄθων ὡς τὰ 1843, ΔΙΕΕ, 19 (1967-70), σελ. 77-95. — Τῆς Ἰδίας, Ἐμμανουὴλ Ἀντωνιάδης, ὁ ἀγωνιστής, ὁ δημοσιογράφος 1791-1863, Ἀθῆναι 1971.

πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς κατάστασης τῆς ἐποχῆς· παρέμεινε δέσμια τοῦ προσωπικοῦ παράγοντα. Σὲ γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν Τύπο στὸν 10' αἰ. ἔχει προβῆ καὶ ὁ Χ. Κοριζῆς¹. Προσδιορίζοντας τὸ θέμα τῆς μελέτης μας, προτιμήσαμε νὰ τὸ ἐντοπίσουμε χρονικὰ στὴν περίοδο τῆς πρώτης πρωθυπουργίας τοῦ Χαριλάου Τρικούπη γιὰ πολλοὺς λόγους. Στὴ δεκαετία τοῦ 1880 ὁ ἐλληνικὸς Τύπος ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾶ βαθμιαῖα ἀλλὰ ὀριστικὰ ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν καὶ τὸν σημερινό, δηλαδή τὴν τακτικὴ καθημερινὴ ἔκδοση, τὴ συστηματικὴ ἀναγραφὴ τῶν εἰδήσεων καὶ τὴν εὐρύτερη κυκλοφορία. "Ολοὶ οἱ μελετητὲς συμφωνοῦν ὅτι ἡ «Ἐφημερίς» τοῦ Δημητρίου Κορομηλά, ποὺ κυκλοφόρησε στὰ 1873, ὑπῆρξε ἡ πρώτη ποὺ ἄνοιξε τὸν δρόμο, υἱοθετώντας ἀκόμη καὶ τὴ διαφήμιση. Στὰ 1877 ἰδρύθηκε τὸ Κεντρικὸν Πρακτορεῖον Ἐφημερίδων (τοῦ Σπύρου Τσαγγάρη) καὶ στὰ 1882 ὁ Ἐργατικὸς Σύνδεσμος τῶν Τυπογράφων. Σοβαρὴ ὠθηση στὴ δημοσιογραφία ἔδωσε ἡ «Ἀκρόπολις» τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη, ποὺ ἐκδόθηκε στὰ 1883 καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα χρησιμοποιοῦσε τὶς λινοτυπικὲς μηχανές. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ νέα δεδομένα ποὺ τώρα ἐμφανίζονται στὸν τομέα τοῦ Τύπου, εἶναι καὶ ἡ νέα πολιτικὴ κατάσταση ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δημιουργεῖται καὶ ἀποτελεῖ καμπὴ στὴ ζωὴ τῆς χώρας.

Ἡ ὀριστικὴ ἀνάληψη τῆς πρωθυπουργίας ἀπὸ τὸν Χαρίλαο Τρικούπη (1/3/1882)², ὕστερα ἀπὸ πολλὲς προσπάθειες, δημιουργεῖ νέο κλίμα στὸν τρόπο τῆς διακυβέρνησης τῆς χώρας. Μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς «δεδηλωμένης» καὶ τὴ σταθεροποίηση τῶν κυβερνητικῶν σχημάτων δίνεται ἡ εὐκαιρία στὴν πολιτικὴ ἡγεσία νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἱκανότητά της νὰ ὀδηγήσῃ σὲ σταθερὴ πρόοδο καὶ πολιτικὴ ὀριμότητα τὸν τόπο. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς περιόδου αὐτῆς συμφωνοῦν ὅτι τώρα γίνεται προσπάθεια γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς οἰκονομικῆς ὑποδομῆς τῆς χώρας καὶ τὴν εἰσοδότης σὲ πιὸ ὀριμα καπιταλιστικὰ σχήματα³. Πῶς λοιπὸν ἐκφράζονται ὅλες αὐτὲς οἱ ἀλλαγές στὸν Τύπο καὶ πῶς ἀντιμετωπίζουν τὰ προβλή-

1. Χ. Κοριζῆ, Ἡ πολιτικὴ ζωὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα 1821-1910, Ἀθῆναι 1971, σελ. 111-113 καὶ 235-237.

2. Ὁ Χ. Τρικούπης εἶχε χρηματίσει προσωρινὰ (ὡς μειοψηφία) πρωθυπουργὸς στὶς περιόδους 27/4 - 18/7/1875, 21/10 - 26/10/1878 καὶ 10/3 - 10/10/1880. Ὑστερα ἀπὸ τὴν πρώτη του (μὲ ἐκλογές) πρωθυπουργία, 1/3/1882 - 18/4/1885, ἀνέλαβε πάλι ὡς μειοψηφία στὸ διάστημα 13/5/1886 - 3/1/1887, καὶ, μὲ ἐκλογές, ἄλλες δύο φορές, 4/1/1887 - 14/10/1890 καὶ 3/5/1892 - 16/4/1895.

3. Ὑπάρχουν δύο βιογραφίες τοῦ Τρικούπη, Π. Μαζαράκη, Χαρίλαος Τρικούπης, Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος, Ἀθῆναι 1946. — Δ. Πουρνάρα, Χαρίλαος Τρικούπης, Ἀθῆναι χ.χ. Μὲ τὴν ἱστορία τῆς περιόδου αὐτῆς ἔχουν ἀσχοληθῆ ὅλες οἱ γενικὲς ἱστορίες τοῦ 10' αἰ., ἀλλὰ παραμένει τὸ αἶτημα γιὰ μιὰ μονογραφία ποὺ θὰ παρουσιάσῃ λεπτομερέστερα καὶ θὰ ἐπανεκτιμήσῃ ὅλα τὰ σχετικὰ στοιχεῖα.

ματα τῆς χώρας τὰ ἐπίσημα δημοσιογραφικά ὄργανα τῶν δυὸ κυριότερων κομμάτων, ἡ «Πρωΐα» τοῦ Θεοδώρου Δηλιγιάννη καὶ ἡ «Ὠρα» τοῦ Χαρ. Τρικούπη; Καὶ διαλέξαμε τὴ μελέτη τῶν δυὸ αὐτῶν ἐφημερίδων γιατί, ἐκφράζοντας τὶς ἐπίσημες θέσεις (τὸ «πνεῦμα») τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν, δείχνουν σαφέστερα τὴν ποιότητα τοῦ πολιτικοῦ ἀγῶνα. Βέβαια, πρόκειται γιὰ κομματικά ὄργανα καὶ εἶναι εὐνόητοι οἱ σκοποὶ πού ἐπιδιώκουν. Ἀκριβῶς ὅμως γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετάσουμε τὶς ἰδεολογικὲς διεργασίες πού προσπαθοῦν νὰ ἐπιβάλουν στὸ κοινὸ καὶ τὰ μέσα πού σχετικὰ χρησιμοποιοῦν.

Ἡ «Ὠρα» ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὶς 10 Νοεμβρίου 1875 καὶ διέκοψε τὴν ἔκδοσή της πάλι στὶς 10 Νοεμβρίου 1888. Ἰδρύθηκε μὲ ἄμεσο στόχο τὴν ὑποστήριξη τοῦ πολιτικοῦ προγράμματος τοῦ Τρικούπη. Τὴν ἐξυπρέτηση κομματικῶν πάλι ἀναγκῶν ἤλθε νὰ καλύψῃ καὶ ἡ «Πρωΐα», πού πρωτοκυκλοφόρησε στὶς 11 Μαρτίου 1879 καὶ ἔκλεισε στὰ 1905¹. Διευθυντὴς τῆς ὑπῆρξε ὁ Ἰ. Ἀντωνόπουλος, πού διερμήνευε τὴ γραμμὴ τοῦ Δηλιγιάννη. Ἦταν καὶ οἱ δυὸ τους τετρασέλιδες (δίφυλλες), σπάνια εἶχαν περισσότερες σελίδες, μὲ μέτρια τυπογραφικὴ ἐμφάνιση. Ὁ πολιτικὸς τους χαρακτήρας καταφαίνεται μὲ τὴν πρώτη ματιὰ ἀπὸ τὴ διάταξη τῆς ὕλης. Τὸ μεγαλύτερο μέρος, τὴν πρώτη καὶ τμημα ἀπὸ τὴ δεύτερη σελίδα, καλύπτει καθημερινὰ (μὲ σπάνιες ἐξαιρέσεις) τὸ ἄρθρο τῆς διεύθυνσης. Ἀκολουθοῦν κομματικὲς εἰδήσεις, γύρω ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν, τηλεγραφήματα φίλων τοῦ κόμματος ἀπὸ τὴν ἐπαρχία καὶ περιγραφές πολιτικῶν ἐκδηλώσεων στὴν πρωτεύουσα καὶ στὴ λοιπὴ χώρα. Στὴν ἴδια θέση δημοσιεύονται μερικὲς φορὲς ἐκτενῆ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς συζητήσεις στὴ Βουλὴ. Τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῶν ἐφημερίδων καλύπτεται ἀπὸ ποικίλη εἰδησιογραφία, κοινωνικοῦ περιεχομένου, καὶ ἀπὸ ἀνακοινώσεις ἢ διαφημίσεις ὀργανισμῶν ἢ ἐταιριῶν. Στὸν τομέα τῶν ἐξωτερικῶν εἰδήσεων ἡ «Ὠρα» ἐμφανίζεται πολὺ πιὸ ἐνημερωμένη, μὲ ἀνταποκρίσεις καὶ ἀπὸ τὰ δυὸ πρακτορεῖα Havas καὶ Reuter καὶ μὲ καλὴ παρακολούθηση τῆς εὐρωπαϊκῆς κατάστασης. Δὲν εἶναι λίγες οἱ φορὲς πού καὶ οἱ δυὸ ἐφημερίδες γιὰ ἀπλὴ ἐνημέρωση, ἀλλὰ συνήθως γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τους, καταφεύγουν στὸν ξένο Τύπο καὶ ἀναδημοσιεύουν ἄρθρα συναδέλφων τους ἀπὸ τὴ Βιέννη, τὸ Παρίσι, τὸ Λονδίνο κ. ἄ. Συχνότερη εἶναι ἡ ἀναφορὰ σὲ ἑλληνικὲς ἐφημερίδες τῶν παροικιῶν, κυρίως τῆς Τεργέστης, τῆς Πόλης ἢ τῆς Σμύρνης.

Τὸ κύριο ἄρθρο ἀποτελεῖ τὸν κορμὸ τῆς ἐφημερίδας, ἀπὸ τὴν ἑξῆς τὶς πολιτικὲς τῆς ἀπόψεις καὶ γίνεται τὸ σπουδαιότερο μέσο προπαγάνδας.

1. Στὰ 1925 ἐκδόθηκε ἄλλη ἐφημερίδα μὲ τὸν ἴδιο τίτλο.

Ἡ ἀρθρογραφία εἶναι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ προέκταση τῶν συζητήσεων τοῦ κοινοβουλίου· λίγες φορές θὰ δῆ κανεὶς νὰ θίγωνται θέματα τῆς παγκόσμιας πολιτικῆς ἢ ἄλλα πνευματικοῦ ἐνδιαφέροντος (αὐτὰ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο σύντομων εἰδήσεων). Δὲν μπορούμε νὰ ἀναζητήσουμε στὰ χρόνια αὐτὰ ἄρθρα γραμμένα μὲ στόχο τὴν πληροφόρηση τοῦ κοινου, μὲ τὴν ἀπλὴ παράθεση ἢ πολὺπλευρὴ ἀνάλυση τῶν γεγονότων· δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ὁ θεσμὸς τοῦ ἀρθρογράφου - σχολιαστῆ (ὁ columnist), ὅπως σιγὰ - σιγὰ δημιουργήθηκε στὴν Εὐρώπη καὶ καθιερώθηκε πρόσφατα σχετικὰ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖς¹. Βρίσκονται ἐξάλλου μέσα στὸ ὅλο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἡ μεγαλοστομία, ἡ ἀρχαϊζουσα γλώσσα καὶ ἡ δημαγωγία, καὶ δὲν μπορούμε νὰ ἀπαιτήσουμε ἀπὸ τοὺς δημοσιογράφους νὰ συμπεριφεροῦν διαφορετικὰ. Ὑπάρχουν πάντως διαβαθμίσεις τῶν φαινομένων αὐτῶν ἀπὸ ἐφημερίδα σὲ ἐφημερίδα καὶ ἀπὸ αὐτὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ μελετήσῃ τὰ ρεύματα ποὺ διαμορφώνονται καὶ νὰ προβῆ σὲ ἀνάλογες ἐκτιμήσεις. Τὸ ὕλικό τῆς μελέτης μας θὰ τὸ ἀντλήσουμε κυρίως ἀπὸ τὰ ἄρθρα τῶν ἐφημερίδων ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, τῆς «Πρωτας» καὶ τῆς «Ωρας», καὶ θὰ ἐξετάσουμε ξεχωριστὰ καὶ διαχρονικὰ τὰ θέματα ποὺ θίγουν. Θὰ περιοριστοῦμε ἐδῶ στὸ χρονικὸ διάστημα τῆς πρώτης (ὕστερα ἀπὸ ἐκλογές) πρωθυπουργίας τοῦ Τρικούπη, μὲ μικρὲς προεκτάσεις στὴν προηγούμενη καὶ μεταγενέστερη περίοδο. Αὐτὸ γίνεται, γιατί τώρα δίνεται ἡ μεγαλύτερη μάχη μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων, πράγμα ποὺ ἀξίζει ἰδιαίτερα νὰ μελετηθῇ· ἐπέκταση σὲ μεγαλύτερο διάστημα θὰ ξέφευγε πάλι τίς δυνατότητες ἐνὸς ἄρθρου.

Τὸ περιεχόμενο τῆς ἀρθρογραφίας τῆς «Πρωτας» μπορεῖ νὰ διακριθῇ στὶς ἀκόλουθες κατηγορίες: α) οἰκονομικὴ πολιτικὴ (φόροι - δάνεια), β) βουλευτικὲς ἐκλογές (βουλευτὲς Θεσσαλίας - ἐκλογὴ στὸν δῆμο Ἀδάμαντος), γ) ἐθνικὲς διεκδικήσεις (Θεσσαλία, Ἡπειρος, Ἀνατ. Ρωμυλία), δ) λειτουργία τῆς κρατικῆς μηχανῆς, ε) ἀγροτικὸ ζήτημα (Θεσσαλίας - Ἡπείρου), στ) ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ, καὶ ζ) θέση τοῦ βασιλιᾶ ἀπέναντι στὰ κόμματα καὶ στὴν πολιτικὴ διαμάχη. Ὅπως εἶναι λογικὸ νὰ περιμένη κανεὶς, ἡ στάση τῆς «Πρωτας» εἶναι πάντα ἀρνητικὴ: ὅλη ἡ πολιτικὴ τῆς κυβέρνησης τοῦ Χαρ. Τρικούπη εἶναι ἀποτυχημένη. Αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ τῆς ἐφημερίδας εἶναι ὅπωςδῆποτε ἀκραία καὶ ἀπόλυτη καὶ δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῇ οὔτε ἀπὸ τὰ συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα κατέληξαν οἱ νεώτεροι ἱστορικοί.

Τὸ οἰκονομικὸ πρόγραμμα τοῦ Τρικούπη ὑπῆρξε τὸ θέμα ποὺ σχεδὸν καθημερινὰ ἀπασχόλησε τὴν «Πρωτα». Οἱ φόροι ποὺ ἐπιβλήθηκαν

1. Ὡς θεμελιωτῆς τοῦ θεσμοῦ θεωρεῖται ὁ Walter Lippman, ποὺ ἄρχισε νὰ ἀρθρογραφῇ ἀπὸ τὰ 1931 στὴ New York Herald Tribune.

στον καπνό, στο κρασί, στα άροτριώντα ζώα επικρίθηκαν ιδιαίτερα και παράλληλα έγινε επίθεση ενάντια στην Έθνική Τράπεζα, στον Στ. Σκουλούδη για την αποξήρανση της Κωπαΐδας, στον Π. Καλλιγᾶ για τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου. Ὁ Δηλιγιάννης δὲν ἔπαψε νὰ προβάλλῃ τὶς δικές του ἀρνητικὲς ἀπόψεις καὶ νὰ ὑποστηρίζῃ ὅτι ἦταν δυνατὸν νὰ μειωθῆ ἡ φορολογία. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ φορολογικὴ πολιτικὴ ἦταν πιεστικὴ γιὰ τὰ εὐρύτερα στρώματα τοῦ λαοῦ¹, ἀλλὰ ἡ «Πρωτᾶ», ὅταν ἐπιτίθεται, μήπως ἔχει τὴν πρόθεση νὰ ὑποστηρίξῃ κάποια φιλολαϊκὴ τακτικὴ, γράφοντας: «Μᾶς λέγει λοιπὸν ὁ κ. Καλλιγᾶς, «δεχθῆτε τοὺς νέους φόρους». «Μᾶς δέρνει ὁ ἀφέντης μας ὁ λαὸς» λέγομεν ἡμεῖς. «Φορολόγησον τὰ κεφάλαια» φωνάζομεν εἰς τὸν κ. ὑπουργὸν τῶν οἰκονομικῶν. «Μὲ δέρνει ἡ κυρά μου», μᾶς ἀπαντᾷ· καὶ τὴν ἐννοοῦμεν ὅλοι ποία εἶναι ἡ κυρά του. Δὲν τολμᾶς νὰ ἐπιβάλῃς φόρους εἰς τὰ κεφάλαια, διότι σὲ δέρνει ἡ κυρά σου, ἡ Τράπεζα»². Ταυτόχρονα ἡ ἐφημερίδα παραχωρεῖ τὶς στήλες της στὶς ἀπόψεις τοῦ Ἐμμ. Λυκούδη, τοῦ Ἰ. Ζωγράφου καὶ τοῦ Κυριακούλη Μαυρομιχάλη (μὲ τὸ ψευδώνυμο Εὐρώτας), ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ ἐχθροὶ τοῦ κεφαλαίου εἶναι: «Τὴν κυβείαν ἐννοῶ νὰ πατάξω καὶ οὐχὶ τὴν κίνησιν τῶν κεφαλαίων τῶν ἐν ταῖς μεγάλαις καὶ ἐντίμοις διατεθειμένων ἐπιχειρήσεσι. Δὲν καταφέρομαι κατὰ τῶν βιομηχάνων, ἀλλὰ τῶν κυβειῶν»³. Οὕτε τὰ συνθήματα ἐνάντια στὴν «πλουτοκρατία καὶ κερδοσκοπία», ὅπως λέγει, πείθουν ὅτι πρόκειται γιὰ πραγματικὲς πεποιθήσεις τῆς ἐφημερίδας⁴. Τὸ δηλιγιαννικὸ κόμμα, ὅταν πῆρε τὴν ἐξουσία, δὲν ἔλαβε οὐσιαστικὰ ἀντικαπιταλιστικὰ μέτρα (δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε φιλολαϊκὰ

1. Οἱ μελετητὲς συμφωνοῦν ὅτι τὰ οἰκονομικὰ μέτρα τοῦ Τρικοῦπη ἦταν σκληρά, ἀλλὰ ἴσως ἀποτελοῦσαν τὴ μοναδικὴ λύση, Ξ. Ζολώτα, Ἡ Ἑλλάς εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐκβιομηχανίσεως, ἐν Ἀθήναις 1926, σελ. 15, 114. — Γ. Κορδάτου Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐλληνικῆς κεφαλαιοκρατίας, Ἀθήνα 1972², σελ. 59. — Γ. Ζεύγου, Σύντομη μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, Ἀθήνα 1945, σελ. 100, 108, 110. Χρειαζέται νὰ ξαναμελετηθῆ ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς περιόδου, βλ. παρακάτω καὶ σελ. 208, σημ. 1.

2. Φύλλο τῆς 29/4/1882.

3. Φύλλο τῆς 18/6/1883.

4. Ἡ «Πρωτᾶ» (φύλλο τῆς 15/5/82) ἀναδημοσιεύει ἄρθρο τοῦ «Αἰώνα» (ποῦ φυσικὰ καὶ ἀποδέχεται) στὸ ὁποῖο τονίζεται ὅτι στὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχουν «ργο-λείταιρες», ὅπως στὴν Εὐρώπη, «οἱ μὲν γεωργοὶ εὐρίσκονται ἐν σχετικῇ ἀνέσει, οἱ δὲ ἀστικοὶ ἤγειραν πόλεις ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, ἔκτισαν μέγαλα μεγαλοπρεπῆ, δημιουργήσαν κολοσιαίας περιουσίας, ἐσύστησαν Τραπεζὰς καὶ ἐταιρίας παντοειδεῖς», ἀλλὰ δυστυχῶς ὑπάρχει «κακοθής ὀκνηρία, ἣν ὑποθάλλουσιν οἱ πατριάρχει... Ἀλλὰ τὸ κεφάλαιον εἶναι δειλὸν καὶ κρύπτεται. Διὰ νὰ κυκλοφορήσῃ δὲ καὶ γενικευθῆ ἀπαιτεῖ, ἀσφάλειαν, διοίκησιν, ἀπορρέουσιν ἐκ πολιτεύματος ὑγιούς». Διερωτήθηκε ὁμως ἡ ἐφημερίδα ποιά ἦταν ἡ πραγματικὴ αἰτία;

ή σοσιαλιστικά). Ούτε ή «Πρωτα» παίρνει εϋνοϊκή έστω θέση απέναντι στις απεργίες που ξεσποϋν τα χρόνια αυτά¹.

Τα δύο άλλα μεγάλα θέματα τής εποχής είναι τὸ ἀγροτικὸ καὶ τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων. Τὸ πρῶτο συνδέεται μὲ τὴν τύχη τῶν τσιφλικιῶν τής Θεσσαλίας καὶ τής Ἡπείρου καὶ δίνει ἀφορμὴ σὲ ἀξιόλογες ἀνασκοπήσεις τοῦ προβλήματος². Βασικὰ ὅμως ἔχει ταυτιστῆ μὲ τὴ διαμάχη τῶν βουλευτῶν τής Ἄρτας, Κ. Καραπάνου (τρικουπικοῦ) καὶ Γ. Παχῦ. Καταγγέλλεται ὅτι τὸν πρῶτο προστατεύουν τὰ κρατικὰ ὄργανα, ἂν καὶ προβαίνει σὲ αὐθαιρέσιες σὲ βάρος τῶν χωρικῶν, ἐνῶ ὁ δεύτερος φυλακίστηκε ἐπειδὴ ξεσήκωσε τοὺς ἀγρότες³. Αὐτὸς ὅμως ὁ περιορισμὸς τοῦ ζητήματος σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο, τὸ ἀπογυμνώνει καὶ ἀπὸ τὸ ἠθικὸ τοῦ ἔρεισμα. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο θέμα ἡ «Πρωτα» ἀμφισβητεῖ ὀλοσχερῶς τὴ θέληση τοῦ Τρικοῦπη νὰ διεκδικήσῃ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἐθνικῶν πόθων⁴, γιατί εἶχε κάποτε δηλώσει ὅτι «δὲν εἶναι τὰ σύνορα τής Ἑλλάδος οὔτε ἐπὶ τής Ὀθροῦς, οὔτε κατὰ τὴν Ἐλασσῶνα ὄρια τοῦ βασιλείου ἐν τῷ ζητήματι τής ἀμύνης εἶναι αὐτὰ τὰ ὄρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ». Αὐτὸ θεωρεῖται ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα ὡς «ἐγκλημα ἐσχάτης προδοσίας»⁵, δείχνοντας ὅτι ἴσως δὲν κατανοεῖ τὴ βαθύτερη ἔννοιά του. Ὅμως, ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιὰ δηλώνει ὅτι οἱ ξένοι δὲν πρέπει νὰ ρυθμίζουν τίς πράξεις τής ἐλληνικῆς κυβέρνησης⁶, συγχρόνως περιορίζει ἡ ἴδια τὸ πρόβλημα στὸ ἂν πρέπει ἡ Ἑλλάδα νὰ στραφῇ στὴν Ἀγγλία ἢ στὴ Γαλλία (ὅπως θέλει ὁ Δηλιγιάννης)⁷. Μιὰ μόνο φορὰ ἡ «Πρωτα» παραδέχεται ὅτι «ἔλλειψιν θελήσεως ἀγαθῆς εἰς οὐδεμίαν κυβέρνησιν ἐλληνικὴν δύναται τις ν' ἀποδώσῃ. Ἀποδίδει ὅμως ἔλλειψιν προνοίας, βραδύτητα ἀντιλήψεως, ραθυμίαν ἐπικουρίας»⁸.

Ἄλλα θέματα, πού θίγει ἡ «Πρωτα», εἶναι: α) ἡ στάση πού τήρσαν οἱ βουλευτὲς κατὰ τίς διάφορες ψηφοφορίες στὴ βουλή, στάση πού

1. Γ. Κορδάτου, Ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ ἐλληνικοῦ κινήματος, Ἀθήνα 1972³, σελ. 33.

2. Π.χ. φύλλο τής 8/2/1883.

3. Φύλλα τής 3/9, 28/11 καὶ 30/11/1882, 25/1, 8/2 καὶ 10/2/1883. — Κ. Βεργόπουλου, Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1975, σελ. 95 κ.έ.

4. Π.χ. φύλλο τής 25/2/1882.

5. Φύλλα τής 8/3 καὶ 20/3/1882.

6. Φύλλο τής 21/6/1886.

7. Φύλλο τής 23/8/1882. Τὴν ἀντιγαλλικὴ στάση τοῦ Τρικοῦπη ὑπογραμμίζουν οἱ E. Driault - M. Lhéritier, Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours, τὸμ. 4, Paris 1926, σελ. 192. Τὰ φιλογαλλικὰ αἰσθήματα τής «Πρωτας» ἐκφράζονται καθαρὰ στὸ φύλλο τής 17/4/1886.

8. Φύλλο 11/11/1883.

είχε ιδιοτελή κίνητρα¹, β) ή λειτουργία τής κρατικής μηχανής, πού πάντα φατριάζει σέ όφελος του τρικουπικού κόμματος², και γ) ή διοργάνωση του στρατού. Το τελευταίο αναφέρεται στή μονοετή θητεία, στην πρόσκληση ξένων εκπαιδευτών και στην προαγωγή του Δ. Γρίβα σέ ύποστράτηγο, ένώ, σύμφωνα με την έφημερίδα, αυτός δέν είχε διοικήσει μονάδα³. Σε πολλή περίσκεψη μάς βάζει άρθρο, με το όποιο ή «Πρώτα» προσπαθεϊ να έμφανίση την κυβέρνηση ότι έχει μεταβάλει το στρατό σέ κομματικό της όργανο, άμαυρώνοντας το γόητρό του και μειώνοντας τή σημασία πού είχε ή δράση του κατά τά γεγονότα του 'Απριλίου - Μαΐου 1886: «Πρώτην ήδη φοράν δυστυχώς έμφανίζεται επί τής πολιτικής σκηνης τής Ελλάδος πολιτικόν κόμμα, καταχθονίως επί του στρατού εργαζόμενον και άποπειρώμενον να έμφυσήση εις τους στρατιώτας τής πατρίδος φατριαστικόν φανατισμόν, όλεθριώτατον εις τά κοινά του έθνους συμφέροντα, την τάξιν εν τή πολιτεία, την όμόνοιαν εν τή εθνική ενεργεία κατά των έξωτερικών πολέμιων και το πνεύμα τής στρατιωτικής πειθαρχίας. Σκευωροούσιν άραγε πολιτικά pronunciamientos, ως έν 'Ισπανία ή διανοούνται να καταστήσωσι και τον στρατόν συμμετόχον των φατριαστικών αυτών επιθυμιών και διαθέσεων»⁴. 'Ασφαλώς αυτό πού επιδιώκεται είναι εκείνο πού ή ίδια ή έφημερίδα κατηγορεϊ.

Ό βασιλιάς, και το παλάτι σέ μικρότερο βαθμό, δέν μπόρεσε να

1. Φύλλα τής 25/2 και 28/2/1882 και 10/2/1883: «'Εγκριτον μέλος του Κοινοβουλίου απέκάλεσεν 'Εταιρίαν την στηρίζουσαν το ύπουργείον πλειοψηφίαν. 'Ομολογούμεν ότι οτε ήκούσαμεν την άπαισίαν έπωνυμίαν, κατεπλάγημεν επί τή άκριβεία του χαρακτηρισμού. Εύρισκόμεθα πρό έμπορικης τινος εταιρίας, τά μέλη τής οποίας ώμολόγησαν κοινήν προς άλλα ύποστήριξιν». Στο φύλλο τής 27/9/1883 λέγει ότι «την βουλήν εξητέλισεν ό πρωθυπουργός, άποδείξας αυτήν θεραπευίδα». Βλ. άκόμη και τά φύλλα τής 5/11 και 9/12/1883, 9/5 και 8/6/1886. 'Η προσχώρηση βουλευτών του Δηλιγιάννη στο κόμμα του Τρικούπη τον Μάιο 1886 άποκαλείται «ύβρις».

2. Π.χ. φύλλα τής 12/6, 9/7, 10/7, 15/7, 30/8/1882, 1/2/1883, 30/8, 23/9/1884 και 13/3/1885. Στο φύλλο τής 9/7/1882 λέγει: «Οί ένεστώτες ύπουργοί εν διαστήματι 109 ήμερών συνέταξαν και εισήγαγον εις την βουλήν 180 νομοσχέδια, ανατρέποντες τους όργανισμούς τους διέποντας πάντας τους κλάδους τής διοικήσεως, χωρίς να αναγνώσωσιν ούδένα των ύπαρχόντων τούτων όργανισμών». 'Αλλου ειρωνεύεται: «ή άκατάσχετος όργανωτική όρμη αυτου [του Τρικούπη]» (φύλλο τής 30/8/1884).

3. Φύλλα τής 24/3, 15/5/1882 (οί στρατηγοί άποκαλούνται «en redingote»), 1/6, 9/6, 9/10/1882, 12/1, 30/8/1883, 26/2, 8/3, 17/6, 17/7/1884 και 13/3/1886 (όπου παρατίθενται λεπτομερή στοιχεία σέ αντίκρουση όσων λέγει ή «'Ωρα» για τή δύναμη και τον έξοπλισμό του στρατου).

Για την όργάνωση του στρατου στα χρόνια αυτά, Ε. Στασινοπούλου, 'Ο στρατός τής πρώτης έκατονταετίας, 'Αθήναι 1935, σελ. 55-57. — Ι. Φακίδη, 'Ιστορία τής Σχολής Ναυτικών Δοκίμων 1845-1973, 'Αθήναι 1975, σελ. 78-79, 81, 87.

4. Φύλλο τής 20/6/1886.

ἀποφύγη, ὅπως ἦταν ἀναπόφευκτο μέσα σὲ τέτοιο κλίμα πολιτικῆς ζώης, τὴν ἀνάμιξή του στὴν κομματικὴ διαμάχη. Ἡ ἀρχὴ τῆς «δεδηλωμένης», ποῦ ὁ Τρικούπης κατόρθωσε νὰ ἐπιβάλλῃ, ἀποτελεῖ γιὰ τὴν «Πρωτα» τὴν αἰτία ὄλων τῶν κακῶν. Χάρη στὴν ἀρχὴ αὐτὴ «ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἀνθυπουργικῶν» ἀναρριχήθηκε στὴν πρωθυπουργία¹, ἀλλὰ κατόπιν ὁ ἴδιος «εὔρεν ὅτι δὲν πρέπει νὰ ψαλιδοσθῶσι τὰ προνόμια τοῦ στέμματος διὰ τὴν διάλυσιν τῆς βουλῆς, διότι εὐτυχῶς ἐν τῇ νέᾳ βουλῇ ἔχει πλειοψηφίαν, δι' αὐτῆς δὲ κατέλαβε τὴν ἀρχήν, ἧς ἔνεκα ἠπείλει τότε τὴν βασιλείαν»². «Ὅταν ὅμως ποδοπατοῦνται οἱ νόμοι καὶ καλύπτωνται οἱ ἀυθαιρεσίες χάρις στὴ «δεδηλωμένη», «τότε καθίσταται ἐνεργὸν τὸ καθήκον καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ βασιλέως ὅπως μεριμνήσῃ περὶ σωτηρίας, κινδυνεύοντος ἄλλως καὶ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ἀξιώματος, πρὸς ὃ μετὰ τόσου σεβασμοῦ καὶ ἐμπιστοσύνης ἀτενίζει συγκεκινημένον καὶ ἔκπληκτον τὸ ἔθνος ἐπὶ τοῖς πέριξ αὐτοῦ τετελεσμένοις ὀργίοις. Ἐν βασιλικῶν συνοφρώμα, ἐν ἀπλοῦν δεῖγμα ἀγανακτήσεως, ἠδύνατο νὰ τρομάξῃ τοὺς πονηροὺς καὶ νὰ τοὺς περιστείλῃ, νὰ ἐνθαρρύνῃ δὲ καὶ παραμυθῆσῃ τοὺς ἀγαθοὺς καὶ τὸ ὅλον ἔθνος. Ἐν τοιαύτῃ ὥρᾳ ὁ βασιλεὺς βασιλεύει, ὁ βασιλεὺς ἐμπνέει, ὁ βασιλεὺς σώζει, ὁ βασιλεὺς ἀγανακτεῖ, ὁ βασιλεὺς τιμωρεῖ, ὁ βασιλεὺς βραβεύει, καὶ ὁ θρόνος, ὃν ἔστησαν τόσα αἵματα καὶ τόσαι θυσίαι, καὶ ὃν περικυκλοῦσι τόσοι παλμοὶ καὶ τόσοι ἄγνοι πόθοι, ἀπαστρᾶπτει αἰφνης ἀκτινοβολῶν τὰς ζειδῶρους τῆς δικαιοσύνης ἀκτίνας, ὅφ' ἃς διαλύονται τὰ σκότη καὶ ἡ ὀμίχλη τῶν ἀγρίων καὶ χυδαίων παθῶν καὶ τῆς κακοήθους ὀχλοκοπίας τῶν ἀναισχύντων ἀπατεῶνων τοῦ ἔθνους»³. Λίγες μέρες ἀργότερα ἐπαναλαμβάνονται οἱ ἴδιες μεγαλόστομες ἐκφράσεις, ποῦ καταλήγουν: «Ἡμεῖς δὲ μὴ στέρξαντες δικτατορικὴν βασιλείαν, δὲν θὰ ἀνεχθῶμεν ὡς εἰκὸς πρωθυπουργικὴν δικτατορίαν, ἀκόλαστον, πονηρὰν καὶ ἐμπλήκτως ἐμπαθῆ, ὑποκυβεῖσαν ἐπιτηδείως καὶ ὀχρωθεῖσαν ὀπισθεν τῆς δεδηλωμένης καὶ τῶν θεσμῶν καὶ περιστοιχιζομένην ὑπὸ χρηματιστῶν καὶ ξένων τῶ τόπῳ, διαφθείρουσαν τοὺς πολιτικοὺς χαρακτήρας... Τίς θὰ ἄρῃ τὸν βαρὸν κλοιόν;»⁴. Τέλος, ὅταν ὁ Τρικούπης ἦταν πιά γιὰ δευτέρη φορὰ πρωθυπουργός, ἡ «Πρωτα» ξεσπαθώνει: «Πρώτην δὲ τοιαύτην φορὰν βλέπομεν κόμμα ἐπιδιωκὸν ἀναφανδὸν κομματικὴν ἐπίρροσιν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἀποπειρώμενον δὲ καταχθονίως νὰ καταστήσῃ τὸν βασιλέα ἡμῶν ἀρχιπατριαστὴν, ὑπεύθυνον προστάτην καὶ ὑπερμαχον ἀρχομανοῦς μαινομένου... οἱ ὑπουργοὶ ποιοῦνται ἀνευθροιάστως αὐθάδη κατάχρησιν τοῦ ὀνόματος τοῦ βασιλέως»⁵. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ ἀντί-

1. Φύλλο τῆς 11/12/1881.

2. Φύλλο τῆς 20/3/1882.

3. Φύλλο τῆς 6/1/1883.

4. Φύλλο τῆς 23/1/1883.

5. Φύλλο τῆς 9/12/1886.

δραση τῆς ἐφημερίδας ὅταν ὁ Δηλιγιάννης κλήθηκε νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐξουσίαν· τότε ἡ «δεδηλωμένη» ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοστῇ.

Πρὶν περάσουμε στὴν ἄλλη ἐφημερίδα, θέλομε νὰ παραθέσουμε ὀρισμένα αὐτοῦσια κομμάτια ἀπὸ τὰ ἄρθρα τῆς «Πρωΐας», πού δείχνουν μὲ ἐνάργεια καὶ σαφήνεια τὸ κλίμα δυσπιστίας καὶ ἐχθρότητας πού αὐτὴ καλλιεργοῦσε στοὺς ἀναγνώστες τῆς γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Τρικούπη: «*Ἡ συμμορία τοῦ Τρικούπη*» (2/3/1882) — «*Ὁ χείμαρρος ἐξέβρασε τὸν κ. Τρικούπη εἰς τὴν κοβέρνησιν τοῦ κράτους*» (3/4/1882) — «*Λάμας πρωθυπουργὸς ἐτοιμὸς νὰ καταφάγῃ τὰ πάντα*» (9/4/1882) — «*Πρόκειται... περὶ εἶδους τινὸς Σατρατζάμη*» (14/4/82) — «*Εἶναι ἰκανὸς καὶ ἐπιτηδεύτατος εἰς κομποροήμονας ἐπιδείξεις, εἰς τολμηρὰς καὶ ἀθάδεις μηχανογραφίας, εἰς ὑπόλους καὶ ὑπόπτους διασπαθίσεις τῶν δημοσίων... δύναται τὰ πάντα νὰ τολμήσῃ, μέχρι τοῦ ὀλέθρου τῆς χώρας*» (1/1/1883) — «*Πολιτικὴ κερδοσκοπία ἐνέπνεε τὴν κατὰ τοῦ ζῶντος Κουμονδούρου λύσσαν τοῦ πρωθυπουργοῦ, πολιτικὴ κερδοσκοπία ἐνέπνευσε καὶ τοὺς πανηγυρικοὺς του ὑπὲρ τοῦ τεθνεῶτος Κουμονδούρου*» (18/3/1883) — «*Ἦλθον, ἦρξα, ὠργίσασα, ἀπῆλθον ὅτε μ' ἐνόησαν ὁποῖός τις εἶμαι*» (20/10/1884).

Ἡ πολιτικὴ ἐμπάθεια ἦταν τόση, ὥστε ἡ «Πρωΐα» δὲν μπόρεσε νὰ συγκρατηθῇ καὶ νὰ μὴ μπλέξῃ τὸν λαὸ στὴν κομματικὴ πάλη. Ἔτσι, τὸ ἐκλογικὸ σῶμα, πού κρατοῦσε τὸ κλειδὶ τῆς ἐξουσίας, γινόταν ἀντικείμενο ὕβρεων ἢ κολακειῶν. Δεῖγμα ὡστόσο τῆς ἐποχῆς εἶναι ὅτι οἱ ἴδιοι ἐκλογεῖς δὲν δίστασαν νὰ ψηφίσουν τὸν Δηλιγιάννη. Δημοσιεύομε ἐλάχιστα ἀποσπάσματα: «*Βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ πολιτικὸς βίος τῆς Ἑλλάδος εἶναι μέχρι μυελοῦ διαλελυμένος, οὐδὲν ὠφελεῖ δὲ τὸ λέγειν ὅτι ἡ εὐφυΐα τῶν Ἑλλήνων θὰ ἐπανορθώσῃ τὰ κακῶς ἔχοντα, ἀπ' οὗ ἡ εὐφυΐα δὲν ἔχει ἐφόδιον τὰς ἀγαθὰς φρένας*» (2/3/1882) — «*Διαγνώσαντες ὅτι ὁ λαὸς τῆς Ἑλλάδος καταπλήσεται ῥαδίως ὑπὸ τῆς θρασύτητος, νιοθέτησαν τὸν τοιοῦτον τρόπον τοῦ πολιτεύεσθαι*» (1/7/1882). Οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Τρικούπη χαρακτηρίζονται ὡς «*φελλάχοι*» (24/5/1884), «*σωματέμποροι, ἄσωτοι, διαφθορεῖς*» (16/8/1884).

Ἡ «Ὠρα» δὲν ἀσχολεῖται μὲ λεπτομερῆ παρακολούθηση τοῦ κυβερνητικοῦ ἔργου. Αὐτὸ ἀσφαλῶς ὀφείλεται κατὰ πρῶτιστο λόγο στὴ σιγουριά, πού, ὡς συμπολιτευόμενῃ ἐφημερίδα, αἰσθάνεται, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ καὶ στὴ γραμμὴ πού πῆρε ἀπὸ τὸν Χαρ. Τρικούπη. Τὰ συγκεκριμένα θέματα τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς πού θίγει ἡ «Ὠρα» εἶναι οὐσιαστικὰ μόνο δύο: τὰ οἰκονομικὰ καὶ ἡ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ¹. Τὸ πρῶτο εἶναι καὶ τὸ φλέγον πρόβλημα τῆς ἐποχῆς, μιὰ πού πλήττει τὰ λαϊκὰ στρώματα, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἡ λυδία λίθος τῆς τρικουπικῆς πο-

1. Π.χ. φύλλα τῆς 13/8/1883 καὶ 8/2/1884.

λιτικής. Η έφημερίδα δέν άποφεύγει ποτέ νά ύποστηρίξει σταθερά τά μέτρα πού άποβλέπουν στην αύξηση τών έσόδων του κράτους και προσπαθει νά άντικρούση θεωρητικά τήν πολεμική τής αντιπολίτευσης. Σύμφωνα με τήν «Ωρα» αύτός είναι ο καλύτερος τρόπος νά έξευρεθοϋν χρήματα. Καλεϊ λοιπόν τήν ιδιωτική πρωτοβουλία νά βοηθήση τò κυβερνητικό έργο¹, βεβαιώνει ότι ή Ελλάδα θα καταστή χρηματιστήριο, αλλά «*χρηματιστήριον βασιζόμενον επί τής εργασίας, τής γεωργικής, τής βιομηχανικής, τής έμπορικής*»² και δέν άρνεϊται ότι τά νέα οικονομικά μέτρα είναι άντιδημοτικά³.

Ο κύριος άγώνας τής «Ωρας» δέν στηρίχτηκε στην παρουσίαση τών κυβερνητικών άποφάσεων. Η προσπάθειά της κινήθηκε σε διαφορετικό επίπεδο άπό τήν «Πρωτα». Αντι νά άπαντά σε κάθε μομφή τών αντιπάλων, προτίμησε νά προσβάλλη ειδικά τήν πολιτική γραμμή τής αντιπολίτευσης, άντιπαραθέτοντας συγχρόνως τò κυβερνητικό πρόγραμμα ως σύνολο, πού μόνο έτσι θα μπορούσε νά δεχθῆ κριτική. Με τόν τρόπο αύτό ή έφημερίδα ξεπερνούσε τόν σκόπελο νά φθαρή σε μερικότερα ζητήματα, όποτε πιθανώς θα έξβαινε μειωμένη, ενώ μετέθετε τή συζήτηση στο μέλλον, γιατί ή κυβερνητική πολιτική ήθελε χρόνο για νά καρποφορήση. Ακόμη, τò περιεχόμενο του διαλόγου άποκτούσε «φιλοσοφικότερη» ύφή, πράγμα πού ίσως νά έντυπωσίαζε τις μάζες, αλλά βασικά άνταποκρινόταν στον τρόπο τής σκέψης τής μερίδας στην όποία ή ίδια στηριζόταν, δηλαδή τών μεσαίων και, περισσότερο, τών μεγάλων άστών.

Σταχυολογοϋμε άπό τήν «Ωρα» τους άντιπροσωπευτικότερους χαρακτηρισμούς για τήν κυβέρνηση και τήν αντιπολίτευση: «*Η παρούσα κατάσταση τής αντιπολιτεύσεως οϋδεμίαν έπιτρέπει ήμιν νά έξωμεν πεποίθησιν εις τήν όξύτητα του πνεύματός της και εις τήν σύλληψιν ώρισμένου πολιτικού προγράμματος*»⁴. — «*Η σημερινή κυβέρνηση απέδειξε άνοιδήλως ότι δέν φλέγεται ύπό έρωτος προς τήν έξουσία δια τήν έξουσία, αλλά σϋνοιδεν έαυτή ότι έπιτελεί καθήκον ιερόν προς τόν τόπον*»⁵. «*Μετά τής σημε-*

1. Φύλλο τής 31/10/1883.

2. Φύλλο τής 25/1/1884· άποτελεί άπάντηση στην «Πρωτα» τής 2/12/1883.

3. Φύλλα τής 25/10 και 13/11/1884 και 29/3 και 30/3/1885. Ο «Ραμπαγας» τής 26/1/1884 σχολιάζοντας τήν οικονομική πολιτική του Τρικούπη λέγει: «ή «Ωρα» φρονεί ότι τò όλιγότερο εισήλθομεν εις τόν χρυσοϋν αιώνα! Άει μὲν μάλιστα δὲ νϋν εύκαιρον ειπεῖν δι' αϋτήν: «Όπου πεινά ψωμιά θωρεῖ κι' όπου διψά πηγάδια».

4. Περί Χαριλάου Τρικούπη, Άνάλεκτα εκ δημοσιευμάτων, τόμ. Γ', εν Άθήναις 1912, σελ. 149 (φύλλο τής 25/10/1883), βλ. και φύλλο τής 27/11/1883.

5. Φύλλο τής 19/12/1883. — Περί Χαριλάου Τρικούπη, τόμ. Γ', σελ. 438 (φύλλο τής 4/4/1884).

ρινής αντιπολιτεύσεως είναι δυσχερής και ἡ λογική και ἡ συζήτησις»¹. «Ἡ ἀποστολή τῆς αντιπολιτεύσεως ἐν ταῖς ἐλευθέραις πολιτεαῖς εἶναι και λογική και ἀναγκαία· ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ ὑπὸ τῆς παρ' ἡμῖν ἀντιπολιτεύσεως ἐκλεχθὲν στάδιον τὸ ἀληθές, τὸ προσῆκον στάδιον τοῦ πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἀντὶ κενῶν καταγγελιῶν, μηδεμιᾶς ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν δυναμένων νὰ τόχωσιν ἀκροάσεως παρὰ τῇ σκεπτομένη δημοσίᾳ γνώμῃ τοῦ τόπου, ἡδύνατο και ὤφειλε μάλιστα, νὰ ἐκλέξη γενναιώτερον στάδιον ἐπικρίσεων τοῦ κυβερνητικοῦ ἔργου»². — «Εἰς τὴν παροῦσαν ἀντιπολίτευσιν ἀνήκει ἡ ἀναφαίρετος δόξα ὅτι πρώτη ἐπεχείρησε ν' ἀποκαλύψῃ εἰς τὸν ἀμύητον ἑλληνικὸν λαὸν τὰς ὑψηλὰς θεωρίας τῶν ἀναρχικῶν και τῶν ἐρυθροσκούφων, προσκαλοῦσα αὐτὸν νὰ συμμαχήσῃ μετ' αὐτῆς κατὰ τῆς κυβερνήσεως, τῆς βουλῆς, τῆς βασιλείας και τῆς «πλουτοκρατίας»³. «Τί τέλος πάντων θέλει ἡ ἀντιπολίτευσις, ἡ ἀπὸ διετίας οὐδὲν ἄλλο καθιστῶσα γνωστὸν εἰμὴ μόνον τί δὲν θέλει»⁴. — «Ἡ κυβέρνησις δύναται νὰ εἶπῃ σήμερον εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν: Πέποιθα ἐπὶ σέ! Τὸ δικαίωμα τοῦτο ἀρύεται ἡ κυβέρνησις ἐκ τῆς συναισθήσεως ὅτι ἔπραξε πᾶν ὅ,τι ἡδύνατο νὰ πράξῃ ἐν βραχεῖ χρόνῳ και ἐκ τῆς ἀδιασειστοῦ θελήσεως αὐτῆς εἰς προαγωγὴν τοῦ ἀρξαμένου ἔργου... Συναισθανόμενοι [οἱ ἐκλογεῖς] ὅτι εἰς τὰς χεῖρας αὐτῶν κρατοῦσι τὸ μέλλον τοῦ ἔθνους, πρέπει νὰ ψηφίσωσιν οὐχὶ πρόσωπα, ἀλλὰ σύστημα. Ἐκάστη ψῆφος ἔχει σήμερον ὑπερτάτην σημασίαν. Ἡ ἐνεστῶσα κυβέρνησις δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀνοχῆς, οὐδὲ θέλει νὰ στηριχθῇ εἰς τὸ μέλλον ἐπ' αὐτῆς. Οὐδεμίαν ἐκολάκευσεν ἀδυναμίαν. Ἐπέβαλε φόρους. Naί. Διότι αἱ ὁδοὶ και οἱ σιδηρόδρομοι ἀπήτουν τοὺς φόρους»⁵.

Ἄλλὰ και ὅταν τὸ κόμμα τοῦ Τρικούπη πέρασε στὴν ἀντιπολίτευση, ἡ «ᾠρα» δὲν ἔλλαξε τακτικῆ· πάντα προσπαθοῦσε νὰ τοποθετῇ τὴν πολεμικὴ τῆς σὲ γενικὰ πολιτικὰ πλαίσια. Εἶναι λοιπόν, ὅπως λέγει ἡ ἴδια, «ἀντιπολίτευσις ἀμυνομένη κατὰ κυβερνήσεως ἐπιτιθεμένης δι' ἀοριστίας και ἀνακριβείας»⁶. Μερικὲς φορὲς ὥστ' ὅσο δὲν μπόρεσε νὰ ἀν-

1. Φύλλο τῆς 8/2/1884.

2. Φύλλο τῆς 9/11/1884, ἀνάλογα και στὸ φύλλο τῆς 13/11/1884.

3. Φύλλο τῆς 26/2/1885.

4. Φύλλο τῆς 29/3/1885.

5. Φύλλο τῆς 7/4/1885, βλ. και παλαιότερο ἄρθρο, Περὶ Χαριλάου Τρικούπη, τόμ. Γ', σελ. 320 (φύλλο τῆς 26/12/1883).

6. Φύλλο τῆς 30/4/1885· ἀνάλογα και στὸ φύλλο τῆς 5/5/1885. Ὁ «Ραμπαγάς», ποῦ δὲν χάνει εὐκαιρία νὰ καντηριάσῃ, γράφει: «Ἡ «ᾠρα» ἐν ἀξιοθρηνητῷ πνευματικῇ συγχύσει διατελοῦσα ἔτι ὡς ἐκ τοῦ ἀπροσοδοκῆτου τῶν ἐκλογῶν ἀποτελέσματος, καταγγέλλει ἐπὶ συκοφαντία!! τὴν ἀντιπολίτευσιν! Ἐὰν ἡ Συκοφαντία ἡδύνατο νὰ ὀμιλήσῃ, ὡς τὰ ζῶα ἐν τοῖς μύθοις, ἐκπλησσομένη ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ αὐτῆς παραγνωρίσει, θὰ ἀνέκραξεν ἀναμφιβόλως τῷ ἀρχισυντάκτῃ τῆς «ᾠρας» ὅ,τι ὁ Χριστὸς πρὸς τὸν Φίλιππον «τοσοῦτον χρόνον μετὰ σοῦ εἰμὶ και οὐκ ἐγνωκάς με Χαρίλαε ;»

τέξη στὸν πειρασμὸ καὶ ἔθιξε συγκεκριμένα θέματα¹. Κυρίως ἀναφέρθηκε στὴν κατάργηση τοῦ νόμου περὶ προσόντων τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, ὥστε νὰ ἀπομακρυνθοῦν 5.225 ὑπάλληλοι, στὸν προϋπολογισμὸ καὶ στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ πραξικοπήματος στὴν Ἄνατ. Ρωμυλία. Στὴ δίνη τῆς φορᾶς τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἡ ἔφημερίδα ἔθιξε καὶ τὶς εὐθύνες τοῦ βασιλιᾶ: «Ὅταν ἀναλογισθῆ τις τὸ ἀδιέξοδον, εἰς ὃ περιήγαγε τὴν πολιτείαν τὸ ὑπουργεῖον, δραπετεῦσαν ἐνώπιον τῶν δυσχερειῶν καὶ τῶν κινδύνων, οὓς αὐτὸ παρεσκεύασε, κατανοεῖ τὸ μέγεθος τῆς ὑπηρεσίας, ἣν παρέσχεν εἰς τὸ ἔθνος τὸ στέμμα»². Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀποκαλεῖ καὶ τὸν Θ. Δηλιγιάννη «ὃ δραπετὴς πρωθυπουργός»³.

Ἄνακεφαλαιώνοντας ὅσα παραπάνω εἶπαμε γιὰ τὸν Τύπο, καὶ μὲ βάση τὰ κείμενα τῆς «Πρωτάς» καὶ τῆς «Ώρας», μπορούμε νὰ καταλήξουμε σὲ ὀρισμένα συμπεράσματα. Ὅπως σωστὰ παρατηρήθηκε, ἡ «Πρωτά» ἀποτελεῖ παράδειγμα κομματικῆς ἔφημερίδας⁴, καὶ εἰδικὰ εἶναι τὸ δημοσιογραφικὸ ὄργανο τοῦ Θ. Δηλιγιάννη⁵. Ἡ «Ώρα» ἐπανειλημμένα τόνισε ὅτι εἶναι ἐλεύθερη καὶ ὅτι μόνο ὕστερα ἀπὸ στάθμιση τῶν δεδομένων ἀκολούθησε καὶ ὑποστηρίζει τὸ πρόγραμμα τοῦ Χ. Τρικούπη⁶. Καὶ ὁ τελευταῖος πάλι δὲν παρέλειψε νὰ δηλώσῃ ὅτι «οὐδὲν ὄργανον ἀντιπροσωπεύει τὰς ιδέας του»⁷. Ὅπωςδὴποτε οἱ διαβεβαιώσεις αὐτὲς τῆς «Ώρας» ἔχουν σχετικὴ μόνον ἀξία, περισσότερο πολιτικῆ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ χρόνια αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ βρῆ κανεὶς ἔφημερίδες ἀκομματίστες, ὅμως σ' αὐτὸ δὲν ἔφταιγαν οἱ δημοσιογράφοι, ἢ μόνον αὐτοί. Ἄν σκεφθοῦμε μὲ ποιούς τρόπους κυκλοφοροῦσε τότε ὁ Τύπος, κυρίως μὲ συνδρομές, σὲ ποιὰ κατάσταση βρίσκονταν τὰ μέσα ἐπικοινωνίας (ἐκτός

1. Π.χ. φύλλα τῆς 10/5, 12/5, 20/5, 17/6, 12/11, 7/12/1885 καὶ 10/5/1886.

2. Φύλλο τῆς 2/5/1886. Ὑστερα ἀπὸ 10 μέρες ὁ Τρικούπης ξανάγινε πρωθυπουργός.

3. Φύλλο τῆς 8/5/1886.

4. Χ. Κοριζῆ, Ἡ πολιτικὴ ζωὴ, σελ. 236.

5. Ὁ «Ραμπαγᾶς» στὸ φύλλο τῆς 18/10/1884 δημοσιεύει: «Μία ἡμέρα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἀντιπολιτεύσεως. Μετὰ τὸ πρόγευμα ροφᾶ τὸν καπνὸν δεκάδος σιγάρων καὶ κατόπιν λαμβάνει εἰς χεῖρας τὴν «Πρωτάν» ἣν ἀναγινώσκει αὐταρέσκως ἀπὸ τοῦ τίτλου μέχρι τῆς τελευταίας γραμμῆς... Περαιτωθείσης καὶ τῆς ἐργασίας ταύτης, καταναλίσκει δύο ὥρας εἰς σύνταξιν τοῦ διὰ τὴν «Πρωτάν» ἄρθρου».

6. Περὶ Χαριλάου Τρικούπη, τόμ. Γ', σελ. 145: «Ἡ «Ώρα»... οὐδεμίαν ὑφίσταται ἄμεσον ἔμπνευσιν παρὰ τῆς κυβερνήσεως... Καὶ ὁμολογεῖ μὲν ὅτι ἀσπάζεται καθ' ὀλοκληρίαν τὴν γενικὴν πολιτικὴν τῆς σημερινῆς κυβερνήσεως, διὰ πραγμάτων πεπεισμένη περὶ αὐτῆς ὡς σωστικωτάτης διὰ τὰ ἀληθῆ συμφέροντα τοῦ τόπου, ἀλλ' ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὰ καθέκαστα καὶ τὰς λεπτομερείας, θέλει διεκδικήσῃ ἀπέναντι αὐτῆς ἀνεξαρτησίαν κρίσεως καὶ γλώσσης» (φύλλο τῆς 22/10/1883, βλ. καὶ φύλλο τῆς 5/5/1885).

7. «Ραμπαγᾶς», φύλλο τῆς 20/11/1883.

από τις λίγες τηλεγραφικές γραμμές, ή ειδησεογραφία έφθανε με τὸ κοινὸ ταχυδρομεῖο) καὶ σὲ ποιά στάθμη ἦταν ἡ μόρφωση τοῦ κοινοῦ, ἀσφαλῶς καταλαβαίνομε εὐκόλα πόσες δυσκολίες συναντοῦσαν οἱ δημοσιογράφοι. Γενικά, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Τύπος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲν ἐκφράζει παρὰ σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς συγκροτημένη ταξικὴ ἰδεολογία, εἶναι στενὰ δεμένος μετὰ τὰ ὑπάρχοντα κόμματα καὶ ἀπευθύνεται σὲ περιορισμένο κοινὸ, σ' ἐκείνους δηλαδὴ ποὺ ἔχουν κάποια παιδεία, ὅπως προϋποθέτουν ἀκριβῶς ἡ γλῶσσα καὶ τὰ θέματα ποὺ τίθονται. Κυρίως ὅμως ὁ Τύπος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ἱκανότητες ἑνὸς καὶ μόνο ἀτόμου, τοῦ ἰδρυτῆ, ἢ καὶ διευθυντῆ, καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἐφημερίδα συνήθως κλείνει ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποχώρησή του· δὲν ὑπάρχει ὁμαδικὴ ἐργασία. Ἔτσι λοιπὸν μέσα ἀπὸ τὸν Τύπο δὲν ἐκφράζεται παρὰ ἓνα μέρος τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καὶ περιορισμένος εἶναι ἐπομένως ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτόμων ποὺ ἐπηρεάζει. Ἡ ἐφημερίδα δὲν εἶναι τόσο ὄπλο γιὰ ἀγῶνα, ὅσο ἀποτελεῖ ἀπολογητικὸ ὕλικὸ προσώπων ἢ ἔστω ὁμαδικῶν συμφερόντων. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐφημερίδα ἀπευθύνεται περισσότερο στὸ συναίσθημα καὶ λιγότερο στὴν κρίση τοῦ ἀναγνώστη, φαινόμενο ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ξεπεραστῆ. Ἐδῶ ἐντάσσεται καὶ ἡ εὐρεία δημοσίευση ἀπὸ τὸν ἡμερήσιο Τύπο μυθιστορημάτων ἢ ἄλλων «τερπνῶν ἀναγνωσμάτων» καὶ ἡ σύγχυση ποὺ ὑπάρχει στὶς ιδιότητες ποὺ πρέπει νὰ ἔχη ἡ ἐφημερίδα ἀπὸ τῆ μιὰ καὶ τὸ περιοδικὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τέλος, ὁ ἴδιος ὁ ἀναγνώστης δὲν ἔμαθε νὰ βρῖσκη στὴν ἐφημερίδα τὴ σωστὴ ἐνημέρωση, ἀλλὰ νὰ ἀπαιτῆ ἀπὸ αὐτὴν τὴ «δικαίωση» τῶν δικῶν του ἀπόψεων¹.

Ἀνάμεσα στὴν «Πρωτὰ» καὶ στὴν «Ἔρα» ὑπάρχει, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀρκετὴ διαφορά. Ἡ «Ἔρα» ὑπερτερεῖ: α) στὴν ποικιλία τῶν εἰδήσεων, κυρίως ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, β) στὴν εἰλικρίνεια μετὰ τὴν ὁποία ἐκφράζει τὸν ἰδεολογικὸ της προσανατολισμὸ (ὑποστήριξη τοῦ φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ), γ) στὸν πρακτικὸ καὶ διεξοδικὸ τρόπο ποὺ χρησιμοποιοεῖ γιὰ τὴν παρουσίαση τῶν ἰδεῶν της, καὶ δ) στὴ συγκρατημένη ἀρθρογραφία της, χωρὶς πολλοὺς ρητορισμοὺς καὶ μετὰ ἐλάχιστες ὕβρεις. Ἡ μονότονη ἐπανάληψη τῶν ἰδίων θεμάτων ποὺ συναντᾶται στὴν «Πρωτὰ» δὲν ὑπάρχει στὴν «Ἔρα», ποὺ ξέρει νὰ ἐναλλάσσει στὴν ἀρθρογραφία της

1. Σὲ αὐτὰ τὰ πλαίσια πρέπει νὰ μελετηθῆ καὶ ἡ κυκλοφορία πολλῶν σατιρικῶν ἐφημερίδων· ἡ παρουσία τους δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθῆ μόνο στὴν εἰρωνικὴ προδιάθεση τοῦ Ἑλληνα. Στὰ χρόνια αὐτὰ κυκλοφοροῦν ἀκόμη καὶ βιβλία - φυλλάδια μετὰ στίχους καὶ ἄλλα σατιρικά κείμενα, π.χ. Π. Σ υ ν ο δ ι ν ο ῦ, Ὁ Χαρίλαος Τρικοῦπης ἐκ τῶν ἀνεκδότων πολιτικῶν σατυρικῶν, Ἀθήναι 1883. — Σάτυρα κατὰ τοῦ Τρικοῦπη ἢ Τὰ βάζανα τοῦ στρατιώτου ὑπὸ Δ. Η. Γ., ἐν Ἀθήναις 1884. Βλ. καὶ τὴν πρόσφατη ἔκδοση Δ. Σ α π ρ α ν ἰ δ η, Ἱστορία τῆς πολιτικῆς γελοιογραφίας στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1975.

ζητήματα τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἡ προσπάθεια τοῦ Τρικούπη νὰ προσδώσῃ στὸ δημοσιογραφικὸ τοῦ ὄργανο «εὐρωπαϊκὸ» χαρακτήρα, μὲ τὴν πληρέστερη δυνατὴ ἐνημέρωση, ἀποδεικνύεται ἀπὸ δυὸ ἐπιστολὰς τοῦ πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Σάθα¹. Σ' αὐτὰς καταφαίνεται ἡ φροντίδα γιὰ τὴν καλὴ γνῶση τῶν εὐρωπαϊκῶν πραγμάτων.

Ἡ περίοδος τῆς πρωθυπουργίας τοῦ Χαριλάου Τρικούπη ὑπῆρξε ἀπὸ τίς σημαδιακὰς τοῦ περασμένου αἰῶνα. Στὰ χρόνια αὐτὰ τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος προσπάθησε νὰ ἀποκτήσῃ αὐτογνωσία καὶ αὐτοπεποίθηση, γιὰ νὰ διεκδικήσῃ τὴ θέση τοῦ στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Χαρακτηριστικὴ σχετικὰ εἶναι ἡ συχνὴ ἀναφορὰ τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν ἐφημερίδων σὲ ξένα πρότυπα (κυρίως τὴν Ἀγγλίαν) καὶ σὲ συγκρίσεις μὲ χῶρες ὅπως ἡ Ρουμανία², ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Σερβία³. Καταφανὴς γίνεται ἡ ἀγωνία ὅλων νὰ συμβαδίσουμε μὲ τὴν Εὐρώπη. Ἡ τάση αὐτὴ δὲν πρέπει ὡστόσο νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπλὴ μίμηση ἢ ὡς ἀποτέλεσμα κάποιου ψυχολογικοῦ συμπλέγματος. Ἡ διεύρυνση τῆς διεθνοῦς ἀγορᾶς, ἡ δημιουργία ἐνός, ἄγνωστου ὡς τότε, ὀργανωμένου προλεταριάτου, ὁ συμβιβασμὸς τῆς ἀστικῆς τάξης μὲ τοὺς γαιοκτῆμονες, ἡ ἐπέμβαση τοῦ κράτους γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἔργων ὑποδομῆς καὶ ἡ βαθμιαία ἀστικοποίηση τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν χαρακτηρίζουν τὴν Εὐρώπη τῆς ἐποχῆς καὶ ἰδιαί-

1. Φέρουν ἡμερομηνία 17/29 Ἰουλίου 1876 καὶ 27 Ἰουνίου 1878 καὶ στέλνονται στὸ Παρίσι, ὅπου βρίσκεται ὁ Σάθας. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κ. Νότη Καραβία, ποῦ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ τίς χρησιμοποιήσω. Στὴν πρώτη ὁ Τρικούπης, ἀφοῦ εὐχαριστεῖ τὸν Σάθα γιὰ τὴ συνεργασία του, λέγει : « Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐν τῇ «Ὠρα» παρ' ὑμῶν γραφόμενα παρέχουσι τὴν ὠφέλειαν, διότι ἡ πολιτικὴ πορεία τῆς Ἑλλάδος ἐξαρθαῖται σήμερον ἐκ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως καὶ ἐκτιμήσεως τῶν ἐν εὐρύτερῳ πεδίῳ συμβαινόντων καὶ τῆς πολιτικῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ». Τὰ ἴδια περίπου ἐπαναλαμβάνονται καὶ στὴν ἄλλη ἐπιστολὴ : « δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι αἱ ἐκ Παρισίων ἀνταποκρίσεις θὰ ὄσιν ἐν τῶν κυριωτέρων συστατικῶν τῆς ἐφημερίδος Ἐκφραζῶ. δ' ὑμῖν τὴν ἐγγνωμοσύνην μου διὰ τὴν πρόθυμον σύμπραξίν σας. Σὰς παρακαλῶ νὰ ἐξακολουθήτε κατὰ τὸ αὐτὸ ὡς μέχρι τοῦδε σύστημα ἐπιστέλλοντες πρὸς τὴν ἐφημερίδα ».

2. Στὴ «Μέριμνα» (φύλλο τῆς 26/7/1882) σημειώνεται : « Καὶ ὁ Ρωμοῖνος πρωθυπουργὸς κ. Κ. Βρατιάνος, κατὰ μίμωσιν τοῦ ἡμετέρου πρωθυπουργοῦ κ. Τρικούπη, ἀνέλαβεν αὐτὸς ὁ ἴδιος τὴν διοίκησιν τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν » (ἀναδημοσιεύεται στὰ «Περὶ Χαριλάου Τρικούπη», τόμ. ΙΒ', ἐν Ἀθήναις 1912, σελ. 972). Στὴν «Πρωΐα» τῆς 16 7/1883 ὁ Ἰ. Ζωγράφος συγκρίνει τὴ φορολογία στὴν Ἑλλάδα μὲ τῆς Ρουμανίας. Λίγο ἀργότερα κυκλοφόρησε τὸ βιβλίον τοῦ Ν. Γ. Πι ν ι α τ ὀ ρ ο υ, Παραλληλισμοὶ τινες τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας πρὸς τὴν Ρωμουνικὴν, ἐν Κεφαλληνίᾳ 1883 (στὴν τελευταία σελίδα : ἐν Ἀθήναις, 3 Ἰουνίου 1886). Ὁ συγγραφέας ἐπαινεῖ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ Ρουμανικοῦ Κράτους.

3. Τὸν Μάρτιο 1882 ἡ Σερβία χαρακτηρίστηκε στὴ Βουλὴ ὡς «μυζοβάρβαρον ἔθνος» (Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Περίοδος Θ', Σύνοδος Α', ἐν Ἀθήναις 1882, σελ. 191).

τερα τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γερμανία¹. Γι' αὐτό, οἱ διεργασίες ποὺ συντελοῦνται στὴν Ἑλλάδα πρέπει, νομίζομε, νὰ ἐνταχθοῦν στὶς γενικότερες ἀλλαγές ποὺ ἐμφανίζονται τὰ χρόνια αὐτὰ στὶς εὐρωπαϊκὲς χώρες. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα πρέπει νὰ ἀξιολογήσουμε τὸν Τύπο, τὴ συμβολή του στὴν ἐξέλιξη τῆς χώρας καὶ νὰ προχωρήσουμε σὲ εὐρύτερη ἔρευνα στὸν τομέα αὐτό.

1. R. R é m o n d, Introduction à l'histoire de notre temps. 2. Le XIXe siècle 1815-1914, Paris 1974, σελ. 110, 161. — V. C a s t r o n o v o, La storia economica. Italia e Europa: I problemi dello sviluppo, «Storia d'Italia», τόμ. 4, Torino 1975, σελ. 25 κ.έ. καὶ 117 κ.έ.